

УДК 338.43.02(477)"1991-2013"

УСЕНКО Н. М.

м. Київ

СІЛЬСЬКИЙ ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР ЯК УМОВА ПОВСЯКДЕННЯ ТРУДЯЩОЇ МОЛОДІ: ТЕНДЕНЦІЇ 1990–2000-х РОКІВ

У статті на основі архівних статистичних матеріалів, аналітичних напрацювань попередників розглянуто зміни життєвого простору в повсякденні сільської трудящої молоді протягом 1990–2000-х років. Значна увага приділена з'ясуванню передумов істотних зсувів в орієнтирах та оціночних судженнях молоді села.

Ключові слова: сільська трудяща молодь, село, повсякденне життя, свідомість, цінності, життєвий простір, політика, сільське господарство.

Постановка проблеми. Сільський життєвий простір визначав умови повсякденного життя сільської молоді. Він включав кілька складових: природної, речово-організаційної та людської. Відбувалися зміни у визначеності молоді у своєму поселенському статусі. Тут з'явилися певні суперечності. У невідповідність вступали вписаність частини молоді в сільський спосіб життя та її штучно сформовану орієнтацію на типові міські умови. Соціально-економічне становище сільської молоді безпосередньо залежало від становища у сільськогосподарському виробництві. Сільське господарство посідало провідне місце в економіці України. Тут вироблялося близько 15% валового внутрішнього продукту, зосереджувалося 12% виробничих засобів, працювало 22% зайнятих у галузях економіки. У галузі було безпосередньо задіяне найбільше багатство країни – її земельний фонд, який досягав 42 млн. га сільськогосподарських угідь [8; с. 46].

Виклад основного матеріалу. Село втрачало віками сформовані високу духовність, культуру, народні звичаї та інші національні надбання. Трагізм ситуації на селі полягав передусім в тому, що відбувалася подальша деградація і вимирання найціннішого – поселенського і всього іншого людського капіталу. Село втрачало (надміру високими темпами) демографічно-відтворювальний потенціал.

В досліджувані роки розвитку сільськогосподарського виробництва заважала низка дуже складних проблем, не лише тих, які перейшли у спадщину від старої адміністративної системи, а й тих, що стали наслідком по-

милок у його реформуванні. В Україні практично тривала деіндустріалізація сільськогосподарського виробництва, спрощення його структури, що супроводжувалося низкою соціально деструктивних явищ, котрі суттєво прискорювали депопуляцію українського села. Випереджаюче скорочення кількості сільського населення було не стільки наслідком оптимізації виробництва, скільки результатом розвалу радянської системи господарювання на селі.

Період аграрної кризи характеризувався спадом виробництва та його низької ефективності, посиленням безробіття, особливо прихованого. Відбувалося призупинення темпів розвитку сільського господарства. Для сільського соціуму були характерними такі риси, як специфічний соціальний тип селянина, зумовлений природним циклом сільськогосподарського виробництва й такою самою циклічністю сільського життя; загальна залежність від умов клімату та ґрунтів; потреба у веденні домашнього господарства і, як результат, наявність його; трудомісткість праці в домашньому та особистому підсобному господарстві; дисперсність розселення (розкиданість сільських поселень та індивідуальних помешкань в них); безпосередність і здебільшого неформальний характер контактів і відносин як у виробничому процесі, так ті за його межами; специфічний характер ментальності, етики, моралі.

Збільшувалася кількість сіл, де були достатніми контингенти споживачів, побутових послуг, а відповідні заклади відсутні. Так як що у 1996 р. було 1311 сіл з чисельністю дітей шкільного віку 50 і більше, у яких не було

шкіл, то у 2001 р. їх було уже – 1833. У 1996 р. – у 115 сіл людністю 500 чол. і більше, не було закладів культури і пересувного обслуговування. У 2001 р. їх було – 238 [6; с. 54].

Відбувалися структурні зміни в сільському господарстві. Внаслідок дії ряду чинників сільськогосподарські підприємства зводили до мінімуму виробництво трудомістких видів продукції (тваринництва, буряківництва, льонарства, овочівництва, садівництва тощо), що призвело до втрати сотнями тисяч селян стабільного місця роботи і заробітку. Протягом 1991–2003 рр. поголів'я ВРХ скоротилася у 6.7 рази [6; с. 46]. Було ліквідовано тисячі тваринницьких ферм.

У 1990 р. аграрний комплекс виробляв близько однієї третини валового внутрішнього продукту країни, що давало підстави вважати її індустріально-аграрною. Глибока економічна криза 1990-х років і соціальні втрати, якими супроводжувалося реформування аграрної сфери, зумовили такі негативні явища, як низький рівень зайнятості сільських жителів, їх зубожіння, занепад соціальної інфраструктури села, наростання депопуляції, прискорене обезлюднення і відмирання сіл. Зазначене призводило до того, що сільське господарство ставало неперспективною формою діяльності, а село непрестижним місцем проживання. За даними соціологічного дослідження «Молодь на порозі самостійного життя» проведеного у 2003 р. Українським інститутом соціальних досліджень, серед старшокласників сільських шкіл лише 11% хотіли у майбутньому жити в селі, тоді як 25% – у столиці, 22% – у великому місті [8; с. 46].

В 1990–2000 роки відбувалися процеси які спричинили деформацію структури сільськогосподарського виробництва. Якщо на початку незалежності в Україні основним постачальником сільгосппродукції були сільгосп підприємства, то в 2010 р. 55,1% продукції вироблялися господарствами населення. Така переорієнтація сільського виробництва була спричинена, з одного боку, занепадом підприємств, а з іншого – тим, що жителі села, які раніше були зайняті в міській і сільській промисловості, будівництві, транспорті, інших галузях виробничої і соціальної сфер села, утративши через економічну кризу по-

передне місце роботи, змушені зайнятися виробництвом продовольства на присадибних ділянках. Звичайно, така ситуація негативно позначалася на демографічній ситуації, адже не маючи достойної роботи та умов життя, молодь мігрувала до міст.

Соціально-економічна криза досліджуваних років зумовила зміни у структурі споживання та збалансованого харчування. Сільське господарство за рівнем середньорічної оплати праці посідало 23-тє місце серед 25 галузей народного господарства [7; с. 209]. Через низькі заробітки навіть не відбувалося відтворення робочої сили, не було змоги не лише утримувати, а не зрідка й створювати сім'ю.

Найгострішими проблемами на селі залишалось відсутність мотивації до праці, бідність та трудова міграція, безробіття, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи та відмирання сіл. Середньорічна заробітна плата в сільському господарстві залишалася найнижчою серед галузей економіки. За межею бідності у 2005 р. знаходилося 35% сільських родин, а у 65% родин сукупні витрати були нижчими від прожиткового мінімуму. Загрозливих темпів набирала деградація демографічно-відтворювального, а відтак – і трудового потенціалу села. Протягом одного покоління (1980–2005 рр.) життєвий потенціал сільського населення України знизився на 28%. Народжуваність сільського населення в розрахунку на 1000 населення за ці роки зменшилася з 13,7 до 9,4 осіб, смертність підвищилася з 14,4 до 20,5 осіб [2; арк. 18].

Протягом 1990-х років виробництво сільськогосподарської продукції скоротилося удвічі [6; с. 45]. В 2005 р. у 13975 селі (49,3 % загальної кількості сільських населених пунктів) не було будь-яких суб'єктів господарської діяльності [4, с. 137].

Ряд напрямків промислової діяльності сільгосп підприємств практично була ліквідована (переробка шубно-хутряної сировини, ткацтво, вишивання, художні вироби тощо). Водночас збільшилося виробництво продовольчих товарів. Протягом 1991–2000 рр. виробництво олії, борошно, круп, хлібобулочних виробів збільшилась у шість разів [5; с. 26]. В

2006 р. на селі працювало 18 тис. – підприємств сільського господарства (крім фермерських господарств), причому переважна більшість (95,2%) з приватною формою власності; 0,5 тис. та 3,9 тис. – підприємств та організацій, відповідно, добувної та обробної промисловості; 1,5 тис. – підприємств лісового господарства, 1,3 тис. – закладів відпочинку, 1,1 тис. – транспортних підприємств, 0,9 тис. – рибного господарства, 0,8 тис. – будівельних організацій[1; с. 182].

Крім сільськогосподарських на селі працювали підприємства лісового господарства (1467), рибного господарства (939), добувної та обробної промисловості (відповідно 541 і 3929), будівельні організації (789), транспортні підприємства (1076). Також на селі функціонували санаторії, будинки відпочинку та інші заклади рекреації (усього 1332), з яких 939 були приватними, 333 – державними, а 60 – знаходились в комунальній власності [4; с. 137]. У значній частині сіл не було жодних виробничих об'єктів. В 2001 р. кількість сіл без виробничих об'єктів досягла 10,5 тис. (36,6% загальної кількості сіл) і 1,5 рази більшою порівняно з 1996 р. [6; с. 47]. В 2001 р. на селі працювало близько 9,3 тис. підприємств промисловості, транспорту. Їх характер був різним: цехи, кар'єри, філіали промислових підприємств, підсобних господарств, оздоровчо-рекреаційні заклади (санаторії, будинки відпочинку). Вони розташовувалися у великих селах. В 2003 р. сільськогосподарським виробництвом займалося 16,9 тис. сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм, 43,0 тис. фермерських господарств, близько 6 млн. особистих господарств. Переважна більшість сільгоспідприємств розміщувалися у великих селах. Дві третини земель фермерів розміщувалися на території сіл, які мали 500 і більше мешканців[6; с. 47].

Село акумулювало і формувало людську спільноту, яка започаткувала і організувала систему соціально-економічних відносин, було осередком життя сільськогосподарського виробництва і формування селянства. Сільське виробниче середовище як простір, у якому здійснювали свою трудову діяльність селяни, мало свою специфіку відмінну від міського,

більш відкриту і масштабну форму освоєння навколишньої природи з метою організації матеріального виробництва та задоволення на його основі власних потреб.

В селян атрофованим виявилось почуття конкуренції. Це багато в чому залежало від специфіки соціально-економічного розвитку села (в минулому колективізації), коли зберігалася колективна праця і зрівняльний підхід до розподілу доходів. Як наслідок, в аграрному секторі уже в умовах державної незалежності практично не розвивалась виробнича і обслуговуюча кооперація. Сільське підприємство, особливо його виробнича складова, щорічно якісно втрачало здатність продукування достатніх для задоволення споживчих потреб громадян обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

Сільське виробниче середовище як простір, у якому здійснювали свою трудову діяльність селяни, мало свою специфіку відмінну від міського, більш відкриту і масштабну форму освоєння навколишньої природи з метою організації матеріального виробництва та задоволення на його основі власних потреб.

Сільське господарство виступало у ролі свого роду соціального стабілізатора в період економічних криз на початку і в кінці 1990-х років. Зберігалася його велике значення і у процесі переходу до нової якості життя, який часто для пересічного громадянина супроводжувався суттєвим психологічним дискомфортом, характеризувався переважанням через втрату стереотипів минулого, усвідомленням краху колишнього способу життя та потребою виробити нового.

Радянська суспільно-політична думка розглядала українське село джерелом національної ментальності. Практично на науковому рівні (соціологією, економікою, філософією) не розглядалися глибинні процеси в його соціальній стратифікації, наслідки впровадження технологій у виробничий процес, ті аспекти життєдіяльності українського суспільства, які були пов'язані з селом. В 1990-ті роки намітилися зрушення в цьому напрямку. Успішно розвивалася галузь соціологічної науки – соціологія села, яка відстежувала процеси аграризації мешканців міст, вивчала

роль села в суспільстві, специфіки сільського способу життя тощо.

Зокрема, соціологія виокремлювала такі ознаки сільського способу життя: підпорядкованість праці ритмам природи; нерівномірність трудової зайнятості і тісне поєднання праці та побуту; невисока виробнича мобільність; різноманітний демографічний склад територіальних груп; трудомісткість праці у домашньому та особистому підсобному господарстві: сильний неформальний соціальний контроль; велике значення місцевих авторитетів; менш напружений (ніж у місті) ритм життя; простіші форми спілкування; зв'язок з природним середовищем; дисперсність розселення.

Державна форма власності та породжені нею негаразди, зокрема низька мотивація праці (безгосподарність) на селі в радянський період спричинили нераціональність у використанні природних ресурсів. В умовах ринкових трансформацій продовжували переважати споживацькі, руйнівні форми господарювання. З часом поступово почало утверджуватись розуміння необхідності економічного ставлення до довкілля. Цьому сприяв зарубіжний досвід, де підприємства, які дбають про збереження навколишнього природного середовища і користуються репутацією екологічно чистого виробництва, мають більше шансів залучити висококваліфікованих робітників, потенційних інтересів, активніше діяти на ринку збуту продукції. В 1990-і роки в Україні практично суцільно переважали шкідливі технології вирощування сільськогосподарських культур. Внаслідок використання великої техніки, ґрунт надмірно ущільнювався, руйнувалась його структура. А деградація ґрунту спричиняла зниження врожайності пшениці до 40%, кукурудзи – 33%, картоплі – 27%. Внаслідок цього понад третина добрив і майже п'ята частина пального витрачалася непродуктивно [6; с. 123].

В 1990–2000-ні роки продовжував зберігатися зневажливий, безгосподарний підхід до використання водних ресурсів. Через т.з. незворотне споживання води виникали труднощі з її постачанням до сільського господарства та інших виробничих галузей. Річний стік Дніпра внаслідок господарської діяльно-

сті скоротився на 19% [3]. Більшість річок України зазнали техногенного навантаження, коли разом зі стоками потрапляли забруднювачі, в тому числі з сільгоспугідь, тваринницьких комплексів. Паводки та зсуви крім того, що завдавали економічних збитків, ще і посилювали соціальну незахищеність громадян. Вода, як основа життя людей, виступала джерелом фотосинтезу, біологічного кругообігу речовин. Без води людина може прожити не більше 5-ти діб. Велика її роль у підтримці існування людства. Широке її використання для забезпечення санітарно-гігієнічних та господарсько-побутових потреб, як джерела енергії. Проблема забруднення питної води залишалася однією з причин погіршення якості життя.

У 1990-ті роки в Україні вирубки лісів набували стихійного характеру. Величезної шкоди завдавали лісові пожежі, які у 97 випадках із ста виникали з вини людей. Скорочення лісів призводило до посилення повеней, виникнення селевих потоків, обміління річок, ерозії ґрунтів, погіршення клімату, який ставав дедалі сухим і континентальним, спричинило сухоту – негативні для сільського господарства природні катаклізми.

Отже, протягом досліджуваних років зазнали суттєвих змін інфраструктурні, природні, виробничі передумови повсякденного життя сільської молоді. Українське село продовжувало акумулювати і формувати середовище реалізації життєвих інтересів молоді, організовувало системи соціально – економічних відносин. Умови проживання на селі залежали від низки економічних факторів, практик землекористування, оптимізації аграрного виробництва.

Список використаних джерел

1. Горьовий В. П. Фермерство України: теорія, методологія, практика: монографія / В. П. Горьовий. — К.: ННЦ Інститут аграрної економіки, 2007. — 538 с.
2. Доручення №3/1949 — 31967 Кабінету Міністру України та інформації про їх виконання 11 вересня – 17 вересня 2007 р. // ПА МУСМС. — Ф., Оп. 1, Спр. 677. — 302 Арк.
3. Ковалевський О. В. Екологічний фактор // <http://reddbooks.com.bock>.
4. Прибиткова І. М. Критерії внутрішньокласової структури селянства та міжкласових кордонів у дискусіях аграрників радянської доби та пострадянського реформаційного часу // Соціальний розвиток сільських районів. Матеріали міжнародної інтердисциплінарної конференції, присвяче-

- ної 165-річчю з часу заснування Уманського державного аграрного університету / за ред. А. М. Шатохіна. — 2009. — С. 134—138.
5. Прокопа І. В., Мотруніч Д. О., Шепотько Л. О. Виробнича сфера села і сільське життєве середовище. Наукове видання НАН України, Інститут економіки. — К., 2001. — 119 с.
6. Сільська молодь України: стан, проблеми та шляхи їх вирішення: Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2003 р.). — К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. — 266 с.
7. Чигрин В. С. Сільська молодь в умовах перехідного суспільства: штрихи до соціального портрета // Нова парадигма 2002. — Вип. 27. — С. 206—213.
8. Шибанін В. С., Іртищенко І. О., Біліченко О. С. Державне регулювання становлення та розвитку сільської молоді в контексті антикризової політики України.: Монографія. — Миколаїв: Дизайн та поліграфія, 2012 — 248 с.

УСЕНКО Н.

**СЕЛЬСКОЕ ЖИЗНЕННОЕ ПРОСТРАНСТВО КАК УСЛОВИЕ
ПОВСЕДНЕВНОСТИ ТРУДЯЩЕЙСЯ МОЛОДЕЖИ:
ТЕНДЕНЦИИ 1990-2000-х ГОДОВ**

В статье на основании архивных статистических материалов, аналитических работок предшественников рассмотрены изменения жизненного пространства в повседневности сельской трудящейся молодежи в течение 1990–2000-х годов. Значительное внимание уделено выяснению предпосылок существенных сдвигов в ориентирах и оценочных суждениях молодежи села.

Ключевые слова: сельская трудящаяся молодежь, село, повседневная жизнь, сознание, ценности, жизненное пространство, политика, сельское хозяйство.

USENKO N.

**RURAL VITAL SPACE AS CONDITION OF DAILY OCCURENCE
OF WORKING YOUNG PEOPLE: TENDENCIES OF 1990–2000th.**

In the article on the basis of the archived statistical materials, analytical works of predecessors the changes of vital space are considered in the daily occurence of rural working young people during 1990–2000th. Considerable attention is spared to finding out of pre-conditions of substantial changes in reference-points and evaluation judgements young villages.

Key words: rural working youth, village, everyday life, consciousness, values, living space, politics, agriculture.

Стаття надійшла до редколегії 3.07.2014